

ÚJVÁRI EDIT

JÓZSA PÉTER MŰVÉSZET- SZOCIOLÓGIAI NÉZETEI ÉS A KÉPI FORDULAT TEÓRIÁJA

A 2019. évi VI. Józsa Péter Művelődésszemiotikai Szimpózium témája egy-egy Józsa-tanulmány újraolvasása, értelmezése, megvitatása volt. Egy olyan kutató munkássága, személye került ismét fókuszpontba a nagyrákosi programban, akinek intellektusát, interdiszciplináris érdeklődését és kutatási programjait rendkívül nagyra becsülték a kortársai, aki az MTA I. Osztályán belül az 1970-es években működő Összehasonlító Művészetelméleti Interdiszciplináris Munkabizottság vezéregyéniségei közé tartozott. Tanulmányai, kötetei jelen vannak a felsőoktatásban, írásai ma is ösztönzően hatnak.

A Józsa szimpóziumra a szakterületemhez, a vizuális szemiotikához, ikonológiához közel álló, *A festmények hatása* című 1974-es tanulmányt választottam, amely az 1986-ban megjelent *Az esztétikai élmény nyomában* című Józsa kötetben olvasható (Józsa 1986. 213–232). A tanulmány kérdésfelvetései elsősorban a művészetszociológia és művészetpszichológia tárgykörébe sorolhatók, kutatásmódszertana empirikus vizsgálatra épül. A kutatás során, az irodalom és olvasásszociológiai vizsgálatok nyomán, a hat kiválasztott festményre vonatkozó kérdőívet 321 személy válaszolta meg. A kérdések Giotto, Rembrandt, Van Gogh, Kandinszkij, Chagall és Lichtenstein egy-egy festményére vonatkoztak, a kérdéssor összeállításában S. Nagy Katalin művészettörténész szakmai segítségét vette igénybe a szerző.

Józsa Péter abban határozta meg a vizsgálat újdonságát, hogy mű jelentését („a mű »mit közöl«”) a befogadók reakciója felől közelítette meg, az esztétikum társadalmi méretekben érvényesülő hatásmechanizmusaira fókuszált. Szemléletmódja, kutatási alapállása a durkheimi szociológiát idézi: „az esztétikai termék hatásmódja társadalmi tény” (Józsa 1986. 214). Az esztétikumot kommunikációként értelmezi, amely formáiban és értékeiben az emberek közötti, társadalom által determinált közlési és érintkezési mód. Ebből a nézőpontból vizsgálja az esztétikai élmény társadalmilag releváns struktúrájának típusait. Józsa meglátása szerint egy ilyen kutatási program kiegészíti a művészetpszichológia kutatási törekvéseit. Ez a kutatási módszertan összekapcsolja a művészetszociológia és a kommunikációkutatás szemléletmódját és eredményeit.

A hat festményre vonatkozó művészetszociológiai befogadásvizsgálat feladatát abban határozza meg, hogy az esztétikum társadalmi méretekben érvényesülő hatásmechanizmusa ezáltal megragadhatóvá válik, valamint az esztétikai élmény társadalmilag releváns struktúrája, típusai leírhatók. Ezen a ponton fontos meghatározni Józsa esztétikumra vonatkozó nézetét, amelyet definíció-szerűen meg is ad. Meghatározása szerint, a klasszikus esztétikai elméletek nyomán az esztétikum: „a valóságnak a különös által való megismerése és visszatükrözése”. Ugyanakkor kommunikációelméleti aspektusból ki is egészíti, eszerint: „az esztétikum: kommunikáció, azaz kódjaiban, lefolyási formáiban és értékeiben társadalmilag determinált közlési, érintkezési mód az emberek között” (Józsa 1986. 214).

A kutatás hipotézise a modern kép-teória szempontjából is releváns, hiszen a képekről való tudományos megközelítések, elemzési szakkifejezések összefüggenek az oktatás eredményeként a befogadók értelmezési „szókincsével”, attitűdjével is. Józsa megállapítja, hogy a képzőművészeti kultúra megragadása, közvetítése az európai kultúrában irodalmi-fogalmi alapozású, az általános kulturáltságból hiányzik a vizualitásra vonatkozó kifejezések, megfogalmazások eszköztára, a zenéhez hasonlóan elsősorban emocionális hatást vált ki. Hozzá kell tennünk, hogy a kutatási kérdőív kérdéssorában is találunk olyan megfogalmazást, ami e fentebb említett tendenciát szemlélteti és egyben erősíti. Például a 4. kérdés a képek jellegére kérdez rá, választási lehetőségként a „drámai / lírai / elbeszélő” kategóriák jelennek meg, azaz maga a kérdés is a három alapvető irodalmi műnemre utal.

Ez a témakör azért is érdekes része a tanulmánynak, mert a vizuális és a textuális (beszédcentrikus–fogalmi) kultúra különbözőségére irányítja a figyelmet, ugyanakkor, értelemszerűen, a Mitchellhez kötődő, az 1990-es években megfogalmazódó „képi fordulat”-ot megelőző teoretikus alapállást tükröz. Ezáltal a „fordulatot”, a mediatizált, a képek dominanciájának jelenlegi korszakát megelőző időszakra nyerünk rálátást. A vizualitás és a textuális, a világ-mint-szöveg és a világ-mint-kép modellek kérdésköre korunk fontos kultúrelméleti tematikája, Mirzoeff meghatározása nyomán „az emberi tapasztalat soha korábban nem látott mértékben vált vizuálissá és vizualizálttá” (Mirzoeff 2000).

Józsa a *Kód – kultúra – kommunikáció* című kötetében is kitér a vizualitás jellemzésére, a „képi nyelv” meghatározására (Józsa 1975. 13). A képet az emberi közlések megfogalmazásának egyik vizuális kódjaként határozza meg, amelyet a civilizáció az „írás mellett” alkotott meg. Úgy véli, hogy az írás, különösen a könyvnyomtatás korától kezdődően, a közlés kódolási és tárolási technikáinak változásával magát az emberi kultúrát is átalakította. A képi kommunikáció képessége, úgy véli, gyengült a verbalitáshoz szorosan kapcsolódó írás dominánssá válásával. Józsa a festészetet a „képi nyelv” egyik változatának tekinti.

Ugyancsak a nyelvhez kapcsolódóan, szemiotikai fogalmakat alkalmaz a „műalkotás grammatikája”, az esztétikai „szöveg” értelmezéséhez (Józsa 1975. 21). Úgy véli, hogy a megértés szintjeinek megfejtéséhez esztétikai kódok ismerete szükséges, amelyek nélkül nem lehet értelmezni az alkotásokat. Az egész európai kultúra specifikumának tekinti a „többrétegűség” jelenségét, amelyet „csak a modern művészetszemiotika fejthet meg”. Ebben fontos szerepet jelöl ki a jelölő–jelölt viszony esztétikai struktúrája elemzésének, csakúgy, mint a konnotativitás elméletének. Fontosnak tartja az „esztétikai jel” felhő- vagy udvarszerű asszociációs mechanizmusának végig gondolását (Józsa 1975. 19). A szemiotikai szövegelmélet mint átfogó esztétikai elemzési módszertan, Józsa szerint képes a többértelmű jelentések feltárására.

Visszatérve *A festmények hatása* című tanulmányra, a konkrét kutatási program olyan, festményekre vonatkozó művészetszociológiai vizsgálat, amely „az esztétikum társadalmi méreteiben érvényesülő hatásmechanizmusait, az esztétikai élmény társadalmilag releváns struktúráját és típusait” kívánja feltárni (Józsa 1986. 215). A vizsgálat kétféle információt eredményez. Egyrészt feltárja az esztétikai termékek hatásmechanizmusának közös jellemzőit, az esztétikummal kapcsolatos viselkedés, a műre való reagálás sokféle elemét, amelyből „kirajzolódik az esztétikai élmény társadalmi struktúrájának” információja. Másrészt a befogadók társadalmi tipológiájára utalnak a kérdőívekből feltárható információk, „az esztétikummal szembeni viselkedésnek egy konkrét társadalomban jelenlévő társadalmilag releváns típusait nyújtja” (Józsa 1986. 216).

A tanulmányban a szerző néhány kérdést (a 3., 4., 6., 14., 17., 18.), valamint a hat festménnyel kapcsolatos, kérdőívben szereplő válaszadási lehetőségeket mutatja be, majd elemzi, az adatokkal is szemléltetve, táblázatokban összesítve a válaszok százalékos megoszlását. Egyes kérdések a művek „érthető” vagy „részben érthető”, „nem érthető” voltára kérdez rá, ennek eredményként a válaszadók a tradicionális, középkori, újkori festészetet (Giotto, Rembrandt) ítélték érthetőnek, a modern figurális alkotásokat (Van Gogh, Chagall, Lichtenstein) érthetőnek és részben érthetőnek, míg a nonfiguratív festészet a többség számára nem érthető (Józsa 1986. 219). A formai sajátosságok jelentősége, élmény és hangulati tényezők meghatározása is szerepet kapott a kérdőívben (pl. „indulati, érzelmi / értelmi [gondolatokat ébresztett] / esztétikai [a tiszta látvány hatott, a szépség, a formai megoldás stb.] / egyéb” (Józsa 1986. 217).

A 6. kérdés a hat festmény legfontosabb hatásrétegére kérdez rá, a választási lehetőségek megfogalmazásában már döntően a vizualitásra, festészeti, képi vonatkozásokra helyeződik a hangsúly (szín / kompozíció / stílus / téma – mondanivaló / hangulat). A kutatás 14. kérdése, a képekre történő szubjektív reagálás kapcsán az emocionalitást és egyben az intellektuális hatás hiányát konstatálja. Mint írja, hiányzik a befogadói körben a vizualitásra való reflektálás képessége, nincs specifikus „képzőművészeti nyelv”, a képekhez való hozzáállásban, mint hangsúlyozza, a festmények nézője „irodalmi műként próbálja »nézni«, értelmezni és feldolgozni a képet” (Józsa 1986. 223). Az európai „irodalmi-fogalmi-verbális kultúra” jellemzője az, hogy „az intellektuális megközelítési módot a fogalmi, verbális élményszférák... monopolisztikusan” kötik le (Józsa 1986. 225, 227). A kutatási időszakban a befogadók azokat a festményeket tartották inkább érthetőnek és egyben élvezhetőnek, amelyre az irodalom kategóriáit alkalmazni tudták.

Józsa lényegében hasonló következtetésekre jut, mint a lingvisztikai fordulat 1967-es teóriájára reflektáló, 1990-es években W. J. T. Mitchell, Gottfried Boehm által megfogalmazott „képi fordulat”-elmélet. Mitchell kritikai gondolatmenete szerint a lingvisztikai dominancia eredményeként „A lingvisztika, a szemiotika, a retorika és a »textualitás« különféle modelljei a művészet, a média és a kulturális formációk kritikai leírásának lingua francájává váltak. A társadalom szöveg” (Mitchell 1992; Szőnyi 2004. 182–191). Gottfried Boehm szintén a kép „vizuális másság”-át tudatosítja, a képleírás és tartalomelemzés eredményeinek elismerése mellett a képi elemek jelentőségére irányítva a figyelmet (Boehm 1998). Nicolas Mirzoeff a következőképpen szembesíti a nyelvi és a képi dominancia különbözőségét és értelmezési lehetőségeik eltérő voltát.

A nyugati kultúra az intellektuális cselekvés legmagasabb rendű formájaként következetesen a beszélt nyelvet részesítette előnyben és a vizuális megjelenítést a gondolatok másodrendű illusztrációjaként fogta fel. A kutatási területként felfogott vizuális kultúra megjelenése viszont mára kikezdte ezt az egyeduralmat, létrehozva a – W. J. T. Mitchell kifejezésével élve – „képelméletet” (picture theory). E nézet szerint a nyugati filozófia és tudomány a szöveg helyett képi modellt alkot a világról és ez komoly kihívást jelent az olyan nyelvészeti alapú mozgalmakra mint amilyen a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus melyekben a vitákat a világ írott szövegeként való felfogása uralta. Mitchell szerint a képelmélet annak felismeréséből származik, hogy a nézőség (a nézés a tekintet a pillantás a megfigyelés praktikái a felügyelet és a vizuális élvezet) legalább annyira mély problémát jelenthet, mint az olvasás különböző formái (a ksilabizálás a dekódolás az értelmezés stb.) és hogy a „vizuális tapasztalat” vagy a „vizuális műveltség” nem tökéletesen magyarázható a textualitás modelljében. (Mirzoeff 2000.)

Józsa a kutatása következtetéseként azt hangsúlyozza, hogy a képzőművészet „befogadási kódjából” hiányzik a „megformáltságnak mint közleménynek az intellektuális megközelítése” (Józsa 1986. 227). Míg a tradicionális és a modern figuratív, beazonosítható tematikájú képek esetében (Giotto, Rembrandt, van Gogh, Lichtenstein) jellemző a kép verbalizálása, Chagall és Kandinszkij alkotásának nincs „olvasási korrelációja”. Chagall szürrealista (egyéni mitológiát teremtő) figuratív festményének esetében az esztétikai élmény függetlenedik az olvasási kultúrától, Kandinszkij absztrakt műve viszont kívül esik a szemlélők értelmezhetőségi tartományán (Józsa 1986. 231).

Végül, összefoglalásként, az esztétikai élményre vonatkozóan azt a feltételezést fogalmazza meg Józsa, hogy egyidejűleg működik egy normatív értékrendszer, valamint egy spontán reagálási rendszer. A képek hatásával kapcsolatban az elementáristól, az érthetetlen–nyugtalanítón át a hatástalanig ível a viszonyulás. A tudatos, elemző és a naiv, csupán észlelő viselkedés kettőségét szintén alátámasztotta a festményekre vonatkozó kérdőíves kutatás.

Józsa röviden áttekintett tanulmánya a művészet- és művelődésszociológia 1970-es évekbeli eredményeire irányítja a figyelmünket. A kérdőíves kutatás ismertetése, a hipotézisek, a válaszok elemzése mellett olyan nagy volumenű teoretikus problémakörre is rávilágít, amely az európai kultúra irodalmi–fogalmi–verbális dominanciájaként határozható meg, amely különösen a könyvnyomtatás korától kezdődően a 20. század utolsó harmadáig jellemző maradt, és amely a festmények befogadásesztétikájában is, számos tekintetben korlátot jelent. Viszont az új, a képek dömpingjét érvényesítő technológiák film, video, internet (korszaka) kivívta a képek új elméletét is. A képzőművészet hagyományos elemzési módszertanát is átalakítva ezzel, a képi relációknak, a vizualitás eszköztárának, a formai megoldásoknak az elemzését helyezve előtérbe. Oskar Bätschmann művészettörténeti hermeneutikája, ennek megfelelően, a képi produktivitás megragadását tekinti elemzési feladatnak „az értelem és a jelentések utáni hajtóvadászat” helyett (Bätschmann 1998. 80. 105). Max Imdahl a „világ fogalom alóli felszabadítására való törekvés”, valamint a „denotatív látástól való megszabadulás” tendenciájaként értelmezi mindezt (Imdahl 2002. 211).

SZAKIRODALOM

- Boehm, Gottfried, 1998. A képleírás. In: Thomka Beáta *Narratívák 1. Képelemzés*. Bp. Kijarat. 19–36.
- Bätschmann, Oskar 1998. *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*. Bp. Corvina.
- Hornyik Sándor 2000. *A képi fordulatról*. <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=417> [2019. 07.10.]
- Imdahl, Max 2002. Művészettörténeti megjegyzések az esztétikai tapasztalathoz. In: Bacsó Béla (szerk.) *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*. Budapest, Kijarat Kiadó, 211–222.
- Józsa Péter 1975. *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest, Népművelési és Propaganda Iroda.
- Józsa Péter 1986. *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mirzoeff, Nicholas 2000. Mi a vizuális kultúra? Ford. Horányi Attila. *Ex Symposion*, 32-33, 2000. 27-32.
- Mitchell, W. J. T. [1992] *A képi fordulat* http://balkon.art/1998-2007/2007/2007_11_12/01fordulat.html
- Szőnyi György Endre 2004. *Picture & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged, JATEPress.

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányomban *A festmények hatása* című Józsa Péter írásra fókuszálok, amelynek kérdésfelvetései a művészetszociológia és művészetpszichológia tárgykörébe sorolhatók. Az empirikus vizsgálat ismertetése és az eredmények elemzése alapján megragadható Józsa kutatói módszertana. Emellett a szociológiai, kultúraelméleti, kommunikációtudományi és szemiotikai elméleteken alapuló szintetizáló kutatói szemléletmódja is kirajzolódik. Józsa fontos megállapításokat tesz az vizuális esztétikai élmény megfogalmazásai kapcsán a képzőművészetre vonatkozó értelmezési tartományok jellemzőiről, az európai kultúrában domináló fogalmi–verbális kultúra túlsúlyáról. Ezzel lényegében megelőlegezi az 1990-es évekbeli „képi fordulat” teória állításait.